

L'ORDRE HISPÀNIC DEL DIVENDRES SANT SEGONS LA TRADICIÓ A

per Ramon ORDEIG I MATA

Els testimonis primitius sobre el divendres sant hispànic són ben escassos. Els trobem només en dos pares de l'Església, sant Isidor i sant Brauli, i en un Concili de Toledo, el IV.

Sant Isidor, bisbe de Sevilla, escrivia entre els anys 598 i 615 uns paràgrafs del seu tractat «De ecclesiasticis officiis»¹ dedicats a la «Parasceve, id est, sexta Sabbati». Enmig d'una extensa exposició bíblica i teològica dóna unes dades ben interessants per a la història del divendres sant hispànic. Comença dient que aquesta diada s'ha de celebrar amb solemnitat i afegeix que «per omnem mundum celebritatem annuam praebet, pro eo quod dignatus est sanguine passionis suae saeculum redimere, et peccatum mundi per crucem morte devicta absolvere». Tenim, per tant, que sant Isidor defensa la institució d'una celebració anual el divendres sant, apuntant ja les dues parts que caracteritzen la litúrgia hispànica d'aquesta diada, és a dir: la commemoració de la mort redemptora i l'absolució dels pecats.

Uns quants anys més tard de les dates en què escrivia sant Isidor, l'any 633, es reunia el IV Concili de Toledo, presidit precisament per ell. El cànon 7 d'aquest Concili és intitulat «De celebrando officio in feria VI Paschae»². Els bisbes diuen: «Conperimus quod per nonnullas ecclesias in die sexta feria passionis Domini clausis basilicarum foribus nec celebretur officium nec passio Domini populis

1. Cf. PL 83, cols. 764-766. Es tracta del Lib. I («De origine officiorum»), cap. XXX.

2. Cf. VIVES J., *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, Madrid 1963, p. 193.

praedicetur, dum idem Salvator noster apostolis suis praecipiat dicens: «Passionem et mortem meam et resurrectionem meam omnibus praedicate.» Ideoque oportet eodem die mysterium crucis, quod ipse Dominus cunctis adnuntiandum voluit, praedicare, atque indulgentiam criminum clara voce omnem populum postulare, ut poenitentiae compunctione mundati venerabilem diem dominicae resurrectionis remissis iniquitatibus suscipere mereamur, corporisque eius et sanguinis sacramentum mundati a peccato sumamus.» En el cànon 8 es mana no trencar el dejuni durant aquesta diada, ni tan sols a partir de l'hora novena. Als qui ho facin, fora dels infants, ancians i malalts, se'ls exclourà de rebre el sagrament del cos i de la sang del Senyor el dia de Pasqua.

Sant Brauli, bisbe de Saragossa, escrivia una carta a l'abat Fru-nimià entre els anys 636 i 645³. En ella, responent a una consulta de l'abat, li diu: «Consulis enim, utrum sexta feria Paschae per lectiones singulas *Amen* responderi debeat, vel consueto modo decantari *Gloria*, quod neque apud nos fit, neque ubicumque fieri vidimus, nec apud praestantissimae memoriae dominum meum Isidorum, denique nec Toletum quidem, vel Gerunda. Romae autem, ut aiunt, nullum eo die celebratur officium: credo equidem quod non alia causa, nisi ut passionis Domini semper innovetur memoria, et tristitia vera animae in corpore ejus ipsius temporis significatione monstretur; aut forte, ut Apostolorum perturbatio eadem die deserto officio ostendatur; imo quia forte Ecclesia ab ea die in Petro sumens exordium a moerore initium cepit, ut gaudium in resurrectione metat.» Continua després parlant del sentit de la resurrecció i de la nit de Pasqua. La notícia de la manca d'ofici litúrgic a Roma s'ha d'interpretar segurament com un error de Brauli⁴. Potser havien arribat a les seves oïdes («ut aiunt») les paraules del papa Innocenci I (410-417) que, escrivint a Decensi de Gubbio, havia dit: «sacramenta penitus non celebrari». Per a Brauli «sacramenta» devia ser sinònim d'«officium», i d'aquí la confusió. No es celebraven els «sacramenta» com a la resta de l'any, sinó només una sinaxi eucològico-didàctica.

Aquests testimonis ens permeten dir: que fins el decret del IV Concili toledà, l'any 633, no es generalitzà la celebració litúrgica del di-

3. La carta és la número XIV, el text de la qual és publicat a PI. 80, cols. 661-662 i a FLÓREZ E., *España Sagrada*, Madrid 1747ss, XXX, pp. 337-339. Cf. per a la datació LYNCH C. - GALINDO P., *San Braulio, obispo de Zaragoza (631-651). Su vida y sus obras*, Madrid 1950, p. 241.

4. Cf. JANERAS S., *Dos pasajes de San Braulio de Zaragoza sobre aclamaciones litúrgicas*, a *Hispania Sacra* 18 (1965) 246.

vendres sant; que sant Isidor, ja abans del Concili, defensa la institució de la celebració anual del divendres sant; que, tant ell com després el Concili, parlen de dos temes entorn dels quals ha de girar la celebració: la commemoració del misteri de la Creu i la petició d'indulgència pels pecats; que no hi ha el ritu de la comunió eucarística; i, per últim, que sant Brauli respon a consultes molt pròpies d'un període de fixació i que, a més, dubta sobre l'existència d'una celebració del divendres sant a Roma.

Però, ultra aquests testimonis, la tradició de la celebració quedà concretada en un ordre que ens transmeten els llibres litúrgics hispànics. En el present estudi ens proposem d'examinar l'ordre de la tradició hispànica A. Presentem, en primer lloc, els textos que ens el conserven i també els de la tradició B, que ens han servit per fer-ne l'estudi corresponent. En un segon moment, intentem classificar els manuscrits per identificar-ne les fonts. En l'estudi intern de l'ordre, analitzem els tres oficis litúrgics en què es divideix, tot fent esment de llurs peculiaritats. A continuació, a partir d'aquestes dades, indaguem la data i el lloc de composició de l'ordre. Finalment, estudiem els textos del divendres sant de la tradició hispànica B i de les litúrgies gallicana, ambrosiana i romana, cercant la relació amb el nostre ordre. Com a cloenda, presentem en edició crítica els textos comparats de l'Antifoner de León i del «Liber Ordinum» de Silos, les dues versions més importants que ens han conservat l'ordre.

Agraïm a Mn. Miquel S. Gros el mestratge que amicalment ha concedit a la nostra investigació.

TEXTOS UTILITZATS I LLURS SIGLES

I. Tradició A:

1. LOrSil: «Liber Ordinum» del monestir de san Prudencio de Monte Laturce (Logronyo).

Any 1022 o 1052.

Silos, Bib. Mon., MS 4 (A), ff. 145-153.

Aquest ordre és publicat per FÉROTIN M., *Le «Liber Ordinum»*, París 1904, cols. 193-204. El manuscrit és descrit per WHITEHILL W. M. y PÉREZ DE URBEL J., *Los manuscritos del Real Monasterio*

de *Santo Domingo de Silos*, «Boletín de la R. A. H.» 95 (1929), II, pp. 535-539. És un dels exemplars més íntegres i importants del *Liber Ordinum* hispànic. Una nota continguda en els ff. 331v.-332 del mateix manuscrit ens ajuda a esbrinar la seva història. Segons aquest text, fou escrit de la mà del prevere *Bartolomeus*, per ordre de *Dominicus*, prevere i abat del cenobi de sant Prudenci, amb l'ajuda de *Santio Garzeiz de Monte Albo* i de la seva muller *Bizirrina*, acabant-lo *era TLXL^A XV kalendas iunias*. El cenobi esmentat no és altre que el de San Prudencio de Monte Laturce, a la Rioja, molt vinculat llavors a l'abadia de Sant Martí d'Albelda, on hauria estat escrit. Pel que fa a la data, en el manuscrit es llegeix amb dificultat. Férotin s'inclina per l'any 1090 de l'era hispànica, és a dir l'any 1052 del naixament del Crist, però segons una altra lectura es podria fixar a l'any 1022.

2. LOrAem: «Liber Ordinum» del monestir de San Millán de la Cogolla (Logronyo).

S. Xex. — XIin.

Madrid, Bib. Acad. Hist., MS 56, ff. 45v-47v.

És descrit i estudiat per FÉROTIN, *Le «Liber Ordinum»*, pp. XXIV-XXVII, anomenant-lo manuscrit de Madrid, i per PÉREZ PASTOR C., *Índice por títulos de los códices procedentes de los Monasterios de San Millán de la Cogolla y San Pedro de Cardeña, existentes en la Biblioteca de la Real Academia de la Historia*, «Boletín de la R. A. H.» 53 (1908), 503. És un altre exemplar del *Liber Ordinum*, conservat amb el títol modern de *Manuale Muzarabicum*. Prové de l'antiga abadia de San Millán de la Cogolla, prop de Logronyo. Aquest manuscrit i el de Silos tenen un ordre gairebé idèntic per al divendres sant, exceptuant algunes petites variants i un afegitó del LOrAem⁵. S'ha de datar entre finals del segle X i principis del segle XI⁶.

3. ALeón: Antifoner de León.

Mitjans s. X.

León, Bib. Cap., MS 8 ff.165-170.

5. Cf. la nota 61.

6. Cf. GROS M.S., *El «ordo missae» de los manuscritos de la tradición hispánica A (pro manuscrito)*.

Editat per BROU L., VIVES J., *Antifonario visigótico mozárabe de la catedral de León*, Barcelona-Madrid 1959. L'Antifoner de León fou escrit a mitjan segle X per a l'abat Ikila, com assenyalen la nota *Librum Ikilani* continguda al f. 6 del còdex i la del f. 1v., on es diu que l'escriptor fou un tal *Totmundus* que el lliurà, com es representa en una figura, a l'esmentat abat. Sembla que aquest Ikila podria ser l'abat del monestir de San Cipriano de León que apareix entre els anys 917 i 970⁷.

4. OVer: «Liber Orationum de festivitibus» de Tarragona.
Primer quart del segle VIII (potser abans de l'any 717).
Verona, Bib. Cap., Cod. LXXXIX (82) nn. 836-837.

Editat i estudiat per VIVES J. - CLAVERAS J., *Oracional visigótico*, Barcelona 1946, i estudiat també per DÍAZ Y DÍAZ M. C., *La fecha de implantación del oracional festivo visigótico*, «Boletín Arqueológico» IV (Tarragona 1971-1972) 215-243. La hipòtesi acceptada per aquests i altres autors⁸ és que es tractaria d'un oracional en ús a l'església de Tarragona, que s'endugué el bisbe Pròsper cap a Itàlia en escapar de la invasió sarraïna iniciada el 711. Diverses raons fan que Díaz dedueixi que aquest oracional és una còpia o adaptació local d'un prototipus toledà. Aquest prototipus, conclou l'esmentat autor, és molt probable que fos implantat pel bisbe Julià de Toledo durant l'any litúrgic 682-683.

5. OSil: «Liber Orationum de festivitibus» de Silos.
Primera meitat s. IX.
Londres, British Museum, Add. 30852, nn. 835-837.

Ha estat parcialment publicat per VIVES - CLAVERAS, *Oracional visigótico*. Segons DÍAZ Y DÍAZ, *La fecha de implantación*, p. 225, cal datar-lo de la primera meitat del segle IX i segurament procedeix de la regió de Saragossa. És interessant perquè, malgrat ésser gairebé igual a l'Oracional de Verona, esmentat anteriorment, presenta peces pròpies.

7. Cf. PÉREZ DE URBEL J., *Antifonario de León*, «Archivos Leoneses» 8 (1954) 131-135.

8. Cf. SERRA VILARÓ J., *San Próspero de Tarragona y sus discípulos en Italia en el año 711*, Barcelona 1943, pp. 41-43; cita altres autors.

6. LCom: «Liber Commicus.»

N'hi ha quatre: el de Toledo, el de Silos, el de León i el de San Millán. Són estudiats i editats, basant-se en l'últim, per PÉREZ DE URBEL J. - GONZÁLEZ Y RUIZ ZORRILLA A., *Liber Commicus*, Madrid 1950-1955. Segons aquests autors, els lliçoners de Silos, de León i de San Millán formen un grup a part i representen un tipus diferent al de Toledo, procedent, tots ells, d'un lliçoner comú, el qual, al seu torn, procediria d'un altre lliçoner semblant al toledà.

II. Tradició B:

7. Tol. 35.5: «Liber Misticus» de quaresma-pasqua.

Mitjan s. XIII.

Toledo, Bib. Cap., MS 35.5, ff. 140-159v.

Estudiat per FÉROTIN M., *Le «Liber Mozarabicus sacramentorum»*, París 1912, cols. 722-738 i per MUNDÓ A. M., *La datación de los códices litúrgicos visigóticos toledanos*, «Miscelánea en memoria de Dom Mario Férotin (1914-1964)», Madrid-Barcelona, 1966, pp. 540-541. Aquest còdex conservat a Toledo data, segons l'últim autor, del segle XIII, tot i que altres autors citats en el seu estudi l'havien arribat a fixar fins i tot entre el segle IX i X. Va servir, ell o un altre del seu tipus, per a la redacció del missal publicat pel cardenal Cisneros.

8. MMix: «Missale Mixtum» del cardenal Lorenzana.

PL 85, cols. 604-614.

Edició preparada pel canonge Alfonso Ortiz per ordre del cardenal Cisneros i publicada amb el títol de *Missale mixtum secundum regulam beati Isidori dictum mozarabes*, a Toledo l'any 1500. Utilitzem la reedició del cardenal Lorenzana, reproduïda a la PL 85.

9. BrGot: «Breviarium Gothicum» del cardenal Lorenzana.

PL 86, cols. 421-436.

El breviari fou publicat amb el títol de *Breviarium secundum regulam beati Hysidori*, a Toledo l'any 1502. Com en l'anterior, utilitzem la reedició del cardenal Lorenzana, reproduïda a la PL 86.

CLASSIFICACIÓ DELS MANUSCRITS

Els números que acompanyen les sigles corresponen a les peces dels textos de l'ordre que presentem al final d'aquest estudi.

1. *L'ofici «ad matutinum»*. Cf. ALeón nn. 1-5 i LOrSil n. 1.

El LOrSil encapçala el seu ordre amb una rúbrica, l'única que es refereix a l'ofici matinal, que és gairebé idèntica a l'ALeón n. 1, afegint la frase *sicut in libro antiphonarium continetur*. Fa la impressió que al LOrSil no l'interessa detallar la cerimònia i remet tranquil·lament a l'antifoner del qual copia, segurament ja amb les rúbriques i els textos mesclats, com a l'ALeón. És evident que aquest posseeix el text primitiu íntegre, el qual ha quedat dividit en dues parts — ALeón nn. 1-4 i 5 — en intercalar-hi les antífonas, les *preces* i els altres *elements* de l'ofici continguts en l'antifoner. L'ALeón nn. 1-4 i 5 representa un text unitari primitiu, que al LOrSil s'ha retallat deliberadament, remetent a l'antifoner.

2. *L'ofici «ad tertiam»*. Cf. ALeón nn. 6-9 i LOrSil nn. 2-7.

L'ALeón nn. 6-7 conserva un text més ben traçat que el LOrSil nn. 2-4. Això fa pensar que la frase *crux aurea cum reliquiis clausa portatur* és un afegit propi del LOrSil n. 4, forçant el text. Llavors l'ALeón n. 7 conservaria la frase original: *in patera post evangelium*.

No sabem si les tres antífonas formaven part ja del text primitiu, com semblaria indicar-ho la frase *decantando as antifonas* de l'ALeón n. 7. Això, però, podria ser un arranjament fet al moment d'incorporar les rúbriques a l'antifoner.

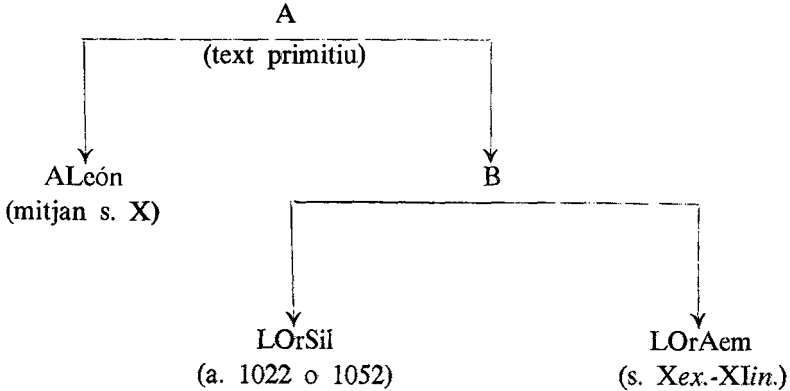
Sembla que l'ALeón nn. 8-9 conserva el final primitiu de l'ordre de tèrcia i que, en canvi, el LOrSil nn. 5b-6 ha explicitat la cerimònia. El LOrAem ha augmentat encara més el text del LOrSil i ha transformat la rúbrica⁹.

El LOrSil n. 7 fa retornar la Vera Creu a l'església principal, in-

9. Cf. les notes 60 i 61.

4. *Conclusió.*

Tot el que hem dit fins aquí ens permet confeccionar, com a conclusió, aquest esquema:

Tal com es pot veure en aquest esquema, i d'acord amb el que hem dit anteriorment, tenim que el testimoni més antic i fidel a la primitiva versió del nostre ordre s'ha conservat a l'Antifoner de León. Els dos altres manuscrits necessàriament vénen d'una recensió, la B, centrada principalment en els ritus de l'adoració de la Creu i de la reconciliació dels penitents. Aquesta adaptació del text primitiu no deu pas ser molt antiga. Segurament deu ser coetània de la col·lecció d'ordres litúrgics que ha persistit en els «Liber Ordinum» de San Millán de la Cogolla i de San Prudencio de Monte Laturce, i que segurament és de la segona meitat del segle x, època de més esplendor d'aquests dos monestirs riojans. Cal tenir en compte que, segons hem indicat suara, almenys pel que fa a la recensió de l'ordre contingut en el manuscrit de San Prudencio de Monte Laturce, es tracta d'una versió presbiteral.

En resum, podem dir que els textos — principalment l'Antifoner de León — només ens permeten d'assolir una recensió del nostre ordre tal com era a la primera meitat del segle x i, tirant molt enllà, entorn de l'any 900.

ESTUDI LITÚRGIC

La distribució litúrgica que presenta l'ordre és ben peculiar, diferent a la dels altres dies de l'any. No té l'ofici «ad vesperum», perquè el vespre anterior se celebra la missa «in coena Domini». I, a més de l'ofici «ad matutinum», comprèn un ofici «ad tertiam» i un altre «ad nonam». Aquests dos oficis són propis del divendres sant, sense cap connexió amb els oficis de les fèries penitencials.

1. *L'ofici «ad matutinum»*. Cf. ALeón nn. 1-5 i LOrSil n. 1.

Les rúbriques inicials — molt més extenses en l'ALeón que en LOrSil, que les ha retallades — comencen per indicar que al matí d'aquest dia no s'ha de tocar la campana, sinó que s'ha de guardar un gran silenci. Continuen assenyalant que no s'ha de recitar el salm 3, que tant les antífonas com els responsoris s'han d'acabar sense el «gloria»; que després de cada antífona i de cada responsori s'han de dir unes *preces*; que s'ha de tenir cura, en ometre els *gloria, ore-mus, oratio a sacerdote, salutatio vel responsio* i, finalment, que al càntic segueixen el «matutinarium» i els «laudes».

L'ofici, doncs, comença de dret amb la salmòdia. Presenta dues «missae psalmodum», allargament propi dels oficis festius, amb una estructura especial, ja que en comptes de l'oració sàlmica hi introdueix unes *preces*¹⁰. S'ha de notar que després del responsori de la primera «missa» hi ha les *preces* i, en canvi, després del responsori de la segona no hi són.

El càntic «Nolite credere» (Miq 7,5-6) és el mateix que es canta els últims dissabtes de la quaresma¹¹. L'antífona del salm anomenat «matutinarium» correspon al salm 41,6-7a i el verset al salm 42,1. El «matutinarium» era reservat als dies ferials, però sembla que primitivament es deia sempre. El Tol 35.5 el conserva encara per als diumenges de quaresma¹². Els «laudes» o salms de lloança formen

10. Sobre les *preces*, vegeu MEYER W., *Die Preces der mozarabischen Liturgie*, Berlín 1914.

11. Cf. ALeón, ff. 142,2 i 151,15.

12. Sobre el salm «matutinarium», vegeu PINELL J., *El «Matutinarium» en la litúrgia hispana*, a *Hispania Sacra* 9 (1956) 61-85.

part de tots els oficis matinals: són els salms 148-149-150. En el nostre ordre, però, el salm és el 118.

Una rúbrica conclusiva assenyala que en acabar els «laudes» es canti tres vegades la invocació «Kyrie eleison» i es sumeixin tots en un silenci tan gran que no se sentin l'un a l'altre. Així acaba, de manera sobtada, aquest ofici, sense dur a terme les altres parts acostumades.

2. *L'ofici «ad tertiam»*. Cf. ALeón nn. 6-9 i LOrSil nn. 2-7.

Les rúbriques — tant les de l'ALeón com les del LOrSil — indiquen que a l'hora tèrcia es disposa el «lignum sancte crucis», col·locat en una patena, damunt l'ara de l'altar de l'església principal. Després un diaca pren la patena de l'altar i l'eleva, suposem per exposar-la a la veneració dels fidels. Després d'això, portant una creu daurada amb les relíquies i un evangeliari — cosa que indica el LOrSil —, es trasllada el «lignum» processionalment «ad sancte crucis ecclesiam», com diuen textualment tant l'ALeón com el LOrSil.

Durant la processó es canten tres antífones, inspirades o extretes de diferents versets dels capítols 14 i 16 del llibre de la Saviesa.

Una rúbrica assenyala, sense massa detalls, que el bisbe, els preveres, els diaques, el clergat i tots els fidels besen el «sanctum lignum» i, entretant, s'interpreten diversos càntics. En primer lloc es canta el vers «Ecce lignum gloriosum»¹³, que recorda el cant de la litúrgia romana, però que només s'hi assembla per les paraules inicials i per la forma de l'aclamació. Segueix l'himne «Crux fidelis»¹⁴ que, en la litúrgia romana, forma el vers del llarg himne «Pange lingua»¹⁵, el qual no consta en el nostre ordre, però que sí recull el BrGot. Aquest himne és atribuït a sant Fortunat, bisbe de Poitiers († cap al 600)¹⁶. Tot seguit ve el vers abecedari intitulat «Versus de ligno Domini»¹⁷, un himne llarg, de 23 estrofes amb 6 versets cada una. Després de cada estrofa segurament es repetia el verset «Crux fidelis». El LOrAem hi afegeix encara un «Versus de Cruce Domini»¹⁸.

13. Cf. CHEVALIER U., *Repertorium Hymnologicum*, Lovaina 1892-1912, n. 25899.

14. Cf. CHEVALIER, *Repertorium*, n. 4019.

15. Cf. ANDRIEU M., *Les Ordines Romani du haut moyen âge*, Lovaina 1956-1961, V pp. 256-259.

16. Cf. SCHMIDT H., *Hebdomada Sancta*, Roma 1956-1957, II pp. 793-794.

17. Cf. CHEVALIER, *Repertorium*, n. 22303.

18. Cf. CHEVALIER, *Repertorium*, n. 4013.

El LOrSil n. 6 observa en una rúbrica que, en besar el «lignum», cal que cadascú reciti en veu baixa l'oració «Domine Ihesu Christe, gloriose conditor mundi», la qual es troba en manuscrits romano-francs del segle IX¹⁹.

Una rúbrica conclusiva del LOrSil n. 7 assenyala que, acabada l'adoració de la Creu, tots surten d'allí. I afegeix que, abans de l'hora nona, el clergat de l'església de la Santa Creu retorna el «lignum» a la sagristia de l'església principal, tot cantant salms. L'ALeón n. 9, en canvi, diu que tots s'asseuen i es guarda el «lignum» al tresor de la mateixa església.

3. *L'ofici «ad nonam».* Cf. ALeón nn. 10-45 i LOrSil nn. 8-24.

Aquest ofici, celebrat a l'hora nona, és anomenat «pro indulgentia» pel ritu especial que el caracteritza. L'estructura és del tot diferent a la de les hores menors. És, per tant, un ofici propi i exclusiu del divendres sant. Podem dir que consta de dues parts: la primera, una litúrgia de la paraula, i la segona, una litúrgia penitencial amb la reconciliació dels penitents. No hi ha ritu de la comunió.

Les rúbriques inicials prescriuen que aquest dia ni el bisbe ni el clergat no han d'abandonar l'església, que és la de la Santa Creu, segons l'ALeón n. 9. S'especifica que s'ha de començar just a l'hora nona, *quando legimus Christum in cruce positum emisisse spiritum* — cf. LOrSil n. 9 —. La comitiva dels celebrants s'acosta a l'altar, portant al davant la creu daurada amb les relíquies i l'evangeliari descobert; segueix el diaca, portant enlairada la patena amb el «lignum», i al final camina el bisbe. Arribats a l'altar i dipositat el «lignum» damunt d'ell, el bisbe, els preveres i els diaques amb els peus descalços, puguen *in pulpitem*, segons indiquen l'ALeón n. 12 i el LOrSil n. 11.

Des d'allí el bisbe entona amb veu tremolosa el vers «Popule meus», que és el cant, en forma responsorial, de Miquees 6,1-8. En la litúrgia hispànica aquest cant dels impropis no conté el trisagi com en la litúrgia romana.

Unes rúbriques de l'ALeón n. 16 assenyalen que, un cop acabat aquest cant, es llegeix un fragment del profeta Isaïes (52,13-53, 12), sense salutació ni resposta. Aquesta lectura es troba al mateix lloc

19. Cf. WILMART A., *Prières médiévales pour l'adoration de la Croix*, a *Ephemerides Liturgicae* 6 (1932) 33-34.

en la tradició B hispànica²⁰ i es troba també en les litúrgies ambrosiana i gallicana, a les hores litúrgiques «mane»²¹ i «ad secundam»²², respectivament.

Es canta el salm 21 i tot seguit es proclama la lectura de l'apòstol. El LCom conté aquesta lectura, la qual és un veritable enfilall de fragments de cartes de sant Pau, de la carta als Hebreus i de la primera carta de sant Pere²³.

La rúbrica de l'ALeón n. 19 indica que, acabada la lectura de l'apòstol, un diaca puja vers l'altar, pren l'evangeliari descobert i, precedit de dos diaques més, sense creu ni cirials, puja a l'ambó i comença la lectura de la Passió. El LCom ens ofereix aquesta llarga lectura, composta d'un enfilall de fragments dels quatre evangelistes²⁴.

Acabada la lectura de la Passió, el bisbe llegeix una homilia o sermó — cf. ALeón n. 20 i LOrSil n. 14 —, que s'interromp per intercalar-hi el cant del salm 50, amb l'antifona «Memento mei» (Lc 23, 42). Aquest sermó forma part de l'Homiliari de Toledo, datat de la segona meitat del segle VII²⁵, calcat sobre uns sermons pseudo-agustinians²⁶.

Ve després el cant «Tu pastor bone», que parafraseja Jo 10,11, completat amb unes *preces* alfabètiques. Es canten a continuació els versets 14-21 del salm 50, amb l'antifona «Parce Domine». Un diaca diu quatre *preces* penitencials i seguidament tot el poble clama «indulgentia» fins a setanta-dues vegades. L'ALeón n. 39 indica que, un cop fet el silenci, el bisbe s'acosta a l'altar per dir les oracions. El LOrSil n. 19 ha afegit a aquesta rúbrica les paraules *aut senior presbiter*, la qual cosa ens permet de suposar que és una adaptació feta per a una església no episcopal. Ja hem parlat anteriorment²⁷ de l'ordre i el nombre de les oracions. Concloïem que hi havia dues tradicions, representades per l'OVer i l'OSil, les quals havien estat reagrupades a l'ALeón i al LOrSil, augmentat encara aquest últim amb l'oració «Quas tibi».

20. Cf. MMix, cols. 422-423 i Tol 35,5, ff. 151-151v.

21. Cf. MAGISTRETTI M., *Monumenta veteris Liturgiae Ambrosianae*, Milà 1905, III p. 186.

22. Cf. SALMÓN P., *Le Lectionnaire du Luxeuil (Paris, ms. lat. 8427)*, Roma 1944, pp. 89-90.

23. Cf. LCom, pp. 343-345. Concretament consta de fragments de Rm, 1C, Ga, F1, Col. He i 1Pe.

24. Cf. LCom, pp. 345-352.

25. Cf. GREGOIRE R., *Les Homéliaires du Moyen Âge. Inventaire et analyse des manuscrits*, Roma 1966, pp. 161-185.

26. Cf. PL 39, cols. 2042-2053 i 2054.

27. Cf. l'apartat dedicat a la classificació dels manuscrits.

Tot ens porta, doncs, a pensar en Oviedo com el lloc més escaient per a ser considerat l'indret corresponent a les rúbriques del nostre ordre.

Si partim d'aquesta base, ens serà fàcil de donar-li una datació versemblant. Tal com hem dit, d'una banda sabem que l'ordre és anterior a l'any 900, data a la qual ens porta la seva presència a l'Antifoner de León, que és de la primera meitat del segle x. D'altra banda també sabem que, entorn de l'any 800, Alfons II, a fi de legitimar les seves pretensions de successor dels antics reis visigots, restaurà l'ordre toledà en les cerimònies de la seva cort i en el culte de l'església d'Oviedo. Per fer això últim calia comptar amb llibres litúrgics provinents de l'antiga *urbs regia* i també amb clergues toledans coneixedors de les cerimònies i capaços d'interpretar-ne les melodies. És, doncs, entre aquestes dues dates que cal posar la composició d'aquest text, donant preferència a la primera, època en la qual era més necessària per a la clerecia asturiana la possessió d'uns textos clars i precisos, com a guia de les cerimònies de la Setmana Santa. No és pas gens aventurat d'atribuir-lo almenys a la primera meitat del segle IX i, fins i tot, al primer quart d'aquest segle.

RELACIÓ AMB LES ALTRES TRADICIONS LITÚRGIQUES OCCIDENTALS

1. *La tradició hispànica B.*

L'estructura de l'ordre del divendres sant pel que fa a la tradició B hispànica coincideix fonamentalment amb el de la tradició A. Consta també dels tres oficis, dels quals donem a continuació llurs trets principals, tot fent-ne la comparació amb el nostre ordre.

L'ofici matinal comença directament amb les dues «missae psal-morum», com en la tradició A, essent el contingut, però, ben divers. Les dues tradicions coincideixen només en un parell d'antifones, col·locades en llocs diferents, que corresponen a uns versets de Mi-

sua, sedente chrisma uel sacra communione super altare Sancti Iohannis (cf. FÉROTIN, *Le «Liber Ordinum»*, p. 218). En el cas que es tractés no del baptisteri sinó d'una església, a Oviedo n'existia també una, prop de la catedral, dedicada a sant Joan (cf. FONTAINE, *L'art préroman*, p. 270).

quees i del salm 108, textos molt apropiats al divendres sant i que, per tant, és ben lògic que siguin recollits per totes dues. Diferentment del nostre ordre, les «missae» tenen les oracions conclusives de cada salm, de les quals només dues es troben a l'OVER³⁷. Les *preces* són les mateixes per a les dues tradicions, per bé que l'ALeón obliidi algun verset i que la tradició B hi afegixi una introducció. El BrGot i el Tol 35.5 continuen amb el «sono», el mateix que l'ALeón col·loca a l'ofici matinal de l'endemà, dissabte sant, cosa que esdevé també amb el «lauda» que segueix. S'acaba amb el «capitula» i el parenostre, elements normals en aquest ofici i que, en canvi, l'ALeón omet.

Tant el Tol 35.5 com el BrGot coincideixen a assignar a l'ofici de tèrcia l'esquema habitual de les hores menors, celebrades a les catedrals només durant les fèries penitencials. El Tol 35.5, però, comença l'ofici amb un servei de lectures, compost d'uns fragments del profeta Zacaries³⁸, la primera carta de l'apòstol Judes i el fragment de l'evangeli de sant Lluc 22,66-23,16. El BrGot, en canvi, ignora totalment aquestes lectures. Els dos continuen amb una «missa psal-morum», unes *preces*, una oració i el parenostre: l'esquema habitual de l'ofici de tèrcia. Després, segons Tol 35.5, el diaca convida tothom a retornar a l'església a l'hora nona i acomiada els fidels. El BrGot, però, hi afegix, sense cap rúbrica explicativa, un himne «ad salutationem Ligni Domini», una oració «O Sancta Crux, in qua salus nostra pependit» i acaba amb unes antífones «de Ligno Domini». L'himne no és altre que el «Pange lingua» romà i les antífones són les mateixes que dona el nostre ordre per a la processó del trasllat. L'oració no figura en l'OVER.

El Tol 35.5 i el MMix coincideixen totalment en l'estructura i contingut del servei de lectures i del ritu de la indulgència prescrits per a l'ofici «ad nonam». Comença l'ofici amb l'oració «O Sancta Crux in qua salus nostra pependit» que el BrGot inclou entre l'himne i les antífones de l'adoració de la Creu en l'ofici de tèrcia. Continua amb el fragment del capítol 3 dels Proverbis amb què el Tol 35.5 i el BrGot comencen al mateix ofici. Després d'aquesta introducció ve el cant del «Popule meus», basat exclusivament en Miquees 6,1-8, amb alguna variant respecte a la presentació que en fa l'ALeón. Ve

37. L'oració «Jesu, Deus noster, qui maxillam» del BrGot 605 és a l'ofici de tèrcia del dimecres sant a l'OVER 809. L'oració «Multiplex nos, Domine» del BrGot 606 és a l'ofici de sexta de «VI feria, II Hebdomada post vice-sima» a l'OVER 693.

38. Za 2,13-3,9a; 11,7b-14; 12,7b-8,10b; 13,6-7; 14,20a; 13,8-9.

a continuació un servei de lectures, introduït per Is 52,13-53,12 i el salm responsorial 21, com en el nostre ordre. Segueix la lectura de 1C 5,6-6,11, diferent de la que presenta el LCom, i la lectura de la Passió que, en contra del títol que li adjudiquen el Tol 35.5 i el MMix, no és exclusivament el capítol 27 de sant Mateu; és una composició de diversos fragments dels quatre evangelistes, diferent, però, a la que presenta el LCom. No hi ha ni sermó ni el cant del «Memento mei». Comença immediatament el ritu de la indulgència, amb les quatre *preces* que l'ALeón col·loca abans del clam d'indulgència, el qual també és prescrit aquí i fet repetir primer tres-centes vegades, després dues-centes i, finalment, cent vegades. A continuació ve el cant «Tu pastor bone», amb un esquema i contingut força distint del de l'ALeón: l'ardiaca introdueix el cant i les *preces* curtes que diu el bisbe, a les quals el poble respon «indulgentia». Aquestes *preces* no estan pas disposades alfabèticament com a l'ALeón. Es diu després una oració i un diaca introdueix el clam d'indulgència, repetit ara dues-centes vegades. Aquest esquema es repeteix tres vegades. No hi ha cap rúbrica que parli dels penitents ni cap oració *super penitentes*. El MMix hi afegeix l'adoració de la Creu i el ritu de la comunió, dues parts de l'ofici clarament introduïdes per influència de la litúrgia romana en època posterior.

2. *La tradició gallicana*³⁹

Els textos que ens han conservat la litúrgia gallicana són massa incomplets o mutilats per poder-nos fer una idea exacta de com se celebra el divendres sant a les Gàl·lies a la mateixa època del nostre ordre. A més, alguns d'aquests textos mostren una forta influència de la litúrgia romana. S'ha de tenir en compte també l'estreta connexió entre aquesta litúrgia i l'ambrosiana, problema encara per escatir⁴⁰.

El lliçoner de Luxeuil presenta els oficis «ad matutinos», «ad secundam», «ad terciam», «ad sextam» i «ad nonam», que són les

39. Cf. MOHLBERG L.C., *Missale Gallicanum vetus (Cod. Vat. Palat. lat. 493)*, Roma 1958, pp. 27-32 i *Missale Gothicum (Vat. Reg. lat. 317)*, Roma 1961, pp. 57-58; SALMÓN, *Le Lectionnaire*, pp. 88-96; i LOWE E.A., *The Bobbio Missal. A Gallican Mass-book*, Londres 1920, pp. 63-65.

40. Sobre el problema de la connexió entre ambdues litúrgies, vegeu DUCHESNE L., *Origines du culte chrétien. Étude sur la liturgie latine avant Charlemagne*, París 1925, pp. 89-109.

hores litúrgiques monàstiques. A través d'aquest lliçoner només podem endevinar que es llegeix en cada un d'aquests oficis una lectura de l'Antic Testament i una altra dels evangelis. Segons el missal de Bobbio, a tèrcia, sexta i nona es llegeix un fragment de sant Joan.

El «Missale Gallicanum Vetus» es mostra en aquest punt molt romanitzat. Per a l'ofici de nona prescriu una litúrgia de la paraula, amb les lectures d'Osees, un responsori i una oració, seguits d'un fragment de l'evangeli. Vénen després les oracions solemnes, que són les de la litúrgia romana. Una oració podria correspondre a l'adoració de la Creu, ritu que no surt esmentat enlloc.

3. *La tradició ambrosiana*⁴¹

La celebració del divendres sant a l'església milanesa està constituïda per tres oficis, com en l'església hispànica.

L'ofici «ad matutinum»⁴² d'aquesta diada, que se celebra a l'hora tèrcia, conté gairebé tots els elements habituals d'aquesta hora litúrgica. Després d'un himne introductori ve un responsori. El nucli de l'ofici són les dues «turmae», compostes de versets de diferents salms, unes lectures i uns responsoris. Es diu després el salm 50, l'oració matutina, els salms «laudate», el «capitulum», el salm anomenat «directus» i s'acaba amb un himne.

«Mane», segons diu el «Manuale Ambrosianum», se celebra un ofici encapçalat per una litúrgia de la paraula. Es llegeix primer una lectura del profeta Isaïes (cap. 49), seguida del salm 21. La segona lectura és també un fragment d'Isaïes (cap. 53), a la qual segueix un càntic. Es llegeix llavors la Passió segons sant Mateu (cap. 27). Acabada aquesta primera part, es va a la sagristia a buscar la Creu i es porta a l'altar. Es reciten les oracions «Inmensa pietas Dei» i «Deus, qui unigeniti Domini». Mentre s'adora la Creu es canta l'antífona «Crucem tuam adoramus». Feta l'adoració, es retorna la Creu a la sagristia.

«Ad vespervas... pene octava hora» té lloc el tercer ofici d'aquest dia. Comença també amb una litúrgia de la paraula, composta de: la lectura de Daniel 3,1-24; el càntic format per alguns versets de

41. Cf. MAGISTRETTI, *Monumenta* III, pp. 184-195.

42. Cf. la comparació amb l'ofici matinal hispànic duta a terme per PINNELL J., *De liturgiis occidentalibus cum speciali tractatione de liturgia hispanica* (pro manuscripto), pp. 133-134.

l'himne dels tres joves del mateix llibre (Dn 3,51-90); una oració; una segona lectura, també de Daniel (3,91-100); un breu càntic; i el fragment del davallament i sepultura de Jesús segons sant Mateu (27,57-61). S'acaba aquest ofici amb unes oracions solemnes, iguals a les de la litúrgia romana.

4. *La tradició romana*⁴³

Dels textos que ens han conservat la primitiva litúrgia romana del divendres sant hem de distingir els que reflecteixen les cerimònies papals dels que responen a la litúrgia dels títols.

Segons l'*Ordo XXIII*⁴⁴, de la primera meitat del segle VIII, a l'hora *quasi VIII* es porta triomfalment del Laterà a la basílica de la Santa Creu de Jerusalem un fragment de la preciosa Creu, dipositat dins un cofret d'or ornat de gemmes. El cofret és portat per un diaca, mentre que el papa marxa al davant, peu nu, brandant un encenser. Arribats a l'església, es fa l'adoració de la Creu. Tot seguit comença una litúrgia de la paraula, composta d'una lectura d'Osees, una altra del Deuteronomi i la Passió segons Sant Joan. Finalment es diuen unes oracions solemnes. El papa i els diaques, seguint el costum antic, no combreguen; ara, els qui volen ho fan allà mateix amb les hòsties consagrades el dia anterior o bé van als títols. Segons Schmidt⁴⁵, anteriorment l'antiga cerimònia romana de la sinaxi didàctica i les oracions solemnes era celebrada per la litúrgia papal a tèrcia; l'adoració de la Creu, quan es va introduir, es va reservar per al vespre. Ambdues cerimònies se celebraven a la basílica de la Santa Creu.

Els títols van voler imitar la litúrgia papal, però celebrant el conjunt de les cerimònies a nona, amb aquest esquema: sinaxi didàctica, oracions solemnes, adoració de la Creu i comunió.

La sinaxi didàctica està constituïda per una lectura del profeta Osees (cap. 6), una altra del llibre de l'Èxode (12,1-11) i la narració de la Passió segons l'evangeli de sant Joan.

En les oracions solemnes sobreviuen les més primitives pregàries dels fidels. El celebrant suggereix el tema, es prega uns moments en silenci i el mateix celebrant resumeix les intencions en una fórmula.

43. Cf. ANDRIEU, *Les Ordines III*, pp. 263-295; MOHLBERG, *Liber Sacramentorum*, pp. 64-67; i SCHMIDT, *Hebdomada II*, pp. 778-808.

44. Cf. ANDRIEU, *Les Ordines III*, pp. 263-273.

45. Cf. SCHMIDT, *Hebdomada II*, p. 807.

Per a l'adoració de la Creu es canta el salm 118 («Beati immaculati»), al qual s'afegeix aviat l'antífona «Ecce lignum Crucis, in quo salus mundi pependit». Es canten també el trisagi i l'himne «Pange lingua», atribuït a sant Fortunat. Els improperis «Popule meus» no responen només a Miquees 6,4 com en la litúrgia hispànica, sinó que són retocats, i s'hi afegeix, a més, el trisagi.

Pel que fa a la comunió, antigament no es combregava pas durant aquesta diada. Hem vist que l'*Ordo XXIII* encara fa servir aquest costum al papa i els diaques. En canvi els fidels poden ja combregar amb les hòsties consagrades el dia anterior. Sembla que aquest ritu s'anà introduint per influència de la missa de presantificats de la litúrgia oriental⁴⁶.

5. Conclusió.

La solució a la qüestió que tenim plantejada de les relacions entre ordres de les litúrgies occidentals la trobaríem o, almenys, ens hi acostaríem si poguéssim conèixer clarament els orígens de les tradicions hispànica, gallicana i ambrosiana. Aquest problema resta obscur i controvertit. No obstant, Duchesne⁴⁷ construí la hipòtesi molt plausible de l'antiga i comuna procedència milanesa d'aquestes tradicions. Milà, al segle IV i començaments del V, constituïda ciutat imperial, fou una gran metròpoli entorn de la qual gravità tot l'Occident. A Milà, doncs, s'haurien format els esquemes bàsics de les celebracions que poden ser anomenales, de forma genèrica, de tipus gallicà. També de Milà procedirien part dels textos que ensems trobem als llibres litúrgics ambrosians, gallicans i hispànics, malgrat que segurament aquestes colleccions de textos més primitius foren enriquides a la Provença, durant els segles V i VI. Cada una d'aquestes litúrgies continuà, llavors, seguint dins les pautes generals, el seu desenvolupament propi, que a Hispània tingué el màxim esplendor al segle VII. La litúrgia gallicana, per manca d'un centre aglutinador a l'estil de Toledo per a la litúrgia hispànica, caigué molt aviat sota la influència inexorable de la litúrgia romana, cosa que segurament ja havia passat abans amb la litúrgia ambrosiana, la qual, de totes tres, és la que ens ha arribat més romanitzada.

46. Per a les litúrgies orientals, vegeu la tesi de JANERAS S., *El Viernes Santo en la tradición litúrgica bizantina. Estructura e historia de sus oficios* (pro manuscrito).

47. Cf. DUCHESNE, *Orígenes*, pp. 89-109.

Tenint com a teló de fons aquesta perspectiva històrica, podem copsar amb més profunditat els punts de contacte i de divergència que notem entre les tradicions litúrgiques occidentals pel que fa a la celebració del divendres sant. En efecte, veiem de seguida que, en general, les dues tradicions hispàniques i la milanesa — ja hem indicat que no tenim suficients elements per fer un judici sobre la gallicana — tenen molts punts de contacte entre elles, enfront de la litúrgia romana, que presenta una configuració distinta.

Les dues tradicions hispàniques i la litúrgia ambrosiana coincideixen a situar a l'ofici de tèrcia l'adoració de la Creu. El manuscrit Tol 35.5 no coneix aquest ritu, cosa que ens fa pensar que potser conserva una versió primitiva; el MMix, en canvi, el situa a la tarda, junt amb la comunió eucarística, per mimetisme de la litúrgia romana. La litúrgia ambrosiana prescriu per a abans de l'adoració de la Creu una sinaxi didàctica, igual que l'esmentat Tol 35.5. Antigament, només devia existir una litúrgia de la paraula per a l'ofici de nona, que conservaren fidelment totes les tradicions, i per a l'ofici de tèrcia una pregària seguint l'esquema tradicional d'aquest ofici, com ho manté la tradició B hispànica. Més tard algunes tradicions, com seria el cas de la milanesa i la representada per Tol 35.5, haurien augmentat l'ofici de tèrcia amb una sinaxi didàctica, a imitació de la que d'antic es feia a la tarda. A Roma l'adoració de la Creu es féu sempre a la tarda, tant en la litúrgia papal com en la dels títols, i hi hagué una sola sinaxi didàctica, antigament potser — segons l'opinió ja esmentada de Schmidt⁴⁸ — situada a tèrcia i, més tard, a la tarda.

L'ofici de la tarda, que unes litúrgies comencen a les dues i d'altres a les tres, és constituït unànimement en la seva primera part per una litúrgia de la paraula, composta de tres lectures, l'última de les quals correspon al relat de la Passió. Les dues tradicions hispàniques prossegueixen i conclouen aquest ofici amb la celebració penitencial, a l'interior de la qual té lloc la reconciliació dels penitents. La litúrgia ambrosiana, al contrari, segueix amb les oracions solemnes, segurament per còpia de la litúrgia romana.

L'originalitat dels ritus hispànics radica, doncs, principalment en el fet d'haver unit, molt encertadament, la celebració litúrgica de la mort redemptora del Crist amb la reconciliació dels penitents, la qual cosa és un fruit immediat de la mort del Crist.

48. Cf. SCHMIDT, *Hebdomada II*, p. 807.

TEXTOS

Donem en doble columna els textos de l'ALeón i del LOrSil, havent optat per publicar només les rúbriques i els *incipit* de les peces. Pel que fa al LOrAem, essent gairebé idèntic al LOrSil, registrem les variants respecte a aquest en unes notes. També citem en notes les referències a l'OVER. Colloquem entre parèntesis aguts < > les paraules i lletres omeses pel copista, entre el signe [] els afegitons marginals o entre línies i les ratlladures del copista, i entre el signe // els números dels folis dels manuscrits. La *e* caudada la transcrivim per *ae*. La numeració de les peces és nostra.

ALeón

LOrSil

/f. 165/ ORDO VI F<ERIA>. /f. 145/ LXXXIII. ORDO VI FER-
RIA IN PARASCEFEN.

AD MATUTINUM

<AD MATUTINUM>

1. <i>Die sexta feria ingrediente, ad matutinum signum non monitur, sed matutinum silentio celebratur.</i> 2. <i>In quo matutino psalmus tertius non dicitur sed antiphone cum prenotatis uersibus sine Gloria decantatur. Similiter responsoria cum uersis singulis aut binis sine Gloria dicendi sunt et per unaqueque antiphone uel responso dicende sunt preces qui sunt in ordine.</i> 3. <i>Oc tantum custoditur officio ut gloria, oremus, oratio a sacerdote salutatio uel responso taceatur ex toto.</i>	1. <i>Die VI feria ad matutinum signum non monitur; sed⁴⁹ matutinum silentio celebratur, sicut in⁵⁰ libro antiphonarium⁵¹ continetur.</i>

49. sed] set.

50. in om.

51. antiphonarium] antifonarum.

ALeón

4. *Canticum quoque hoc matutinarium cum laudes littera subsequatur.*

A. Dicam Deo meo susceptor meus... /ff. 165 — 166v./

5. *Finitas laudes dicitur Kirieleison tribus uicibus decantando: KIRIELEYSON et sic egrediuntur in tanto silentio ut alterutrum se non sentiant.*

EODEM DIE AD
TERTIA<M>

6. *Ora huius diei tertia lignum sancte crucis in aeclesia principali in patera ponitur super altaris aram;*
7. *exi<n>de lebatur a diacono hoc ipsud lignum in patera post euangelium, et fertur ad sanctae crucis aeclesiam decantando as antifonas:*

ANT. Signum habentes salutis

...

A. Iter facimus ligno portante nos...

A. Benedictum est lignum per quod...

8. *Et similiter decantantibus aepiscopus presbyter clerus uel cunctis fidelium populus sanctum idipsud lignum osculantur.*

LOrSil

<AD TERTIAM>

2. /f. 145v./⁵² *Hora*⁵³ *huius diei tertia, lignum sancte crucis in aeclesia principali*⁵⁴ *in patera ponitur super altaris aram.*

3. *Exinde lebatur a diacono hoc ipsud lignum.*

4. *Crux aurea cum reliquiis*⁵⁵ *clausa portatur et adfertur ad sanctae crucis ecclesiam, decantando*⁵⁶:

ANT. Signum habentes salutis .../f. 145v./.

ANT. Iter facimus, ligno portante nos, ...

ANT. Benedictum est lignum, per quod...

5. *Et ibi similiter, decantantibus*⁵⁷ *aepiscopis, presbiteris, et diaconibus, cleris*⁵⁸ *uel cunctis fidelium populis, sanctum ipsud*⁵⁹ *lignum osculantur*⁶⁰.

52. Item ad III^a add.

53. Hora] Ora.

54. principali] principale.

55. reliquiis] reliquis.

56. has antifonas add.

57. decantantibus] respondentibus: Ecce lignum et crux fidelis add.

58. cleris] clericis.

59. ipsud] ipsut.

60. El LOrAem ha collocat aquesta rúbrica després dels himnes d'adoració de la Creu. Cf. la nota 61.

ALeón

LOrSil

<VERSUS> Ecce lignum
gloriosum⁶¹ .../ff. 146-147v./.

6. *Hoc uero*⁶² *obseruandum est, ut unusquisque* /f. 148/ *antequam sanctum lignum osculetur, hanc orationem infra*⁶³ *se tacite dicat:*

ORATIO. Domine Ihesu Christe, gloriose conditor mundi... /ff. 148-148v./.

9. *Et mox omnes explicuerint, similiter decantantes sedeunt; et lignum ipsut in thesauro reconduunt.*
7. *Et mox omnes explicuerint, discedunt exinde. Clerus*⁶⁴ *uero de ecclesia*⁶⁵ *Sanctae Crucis in eodem die ante Nonam ipsud*⁶⁶ *lignum psallendo deportant ad thesaurum principalis aeclesie*⁶⁷.

ORDO VI F<ERIA> IN
PARASCEPHE AD NONAM

<AD NONAM>

10. *Eodem die clerus uel aepiscopus ab aeclesia non discedunt.*
11. <S>*ed ora diei nona signum sonat*
8. *Eo uero die*⁶⁸, *hora*⁶⁹ *Nona, signum sonat.*
9. *Et, siue quando temporanea seu quando serotina pascha*⁷⁰ *fuerit, hora*⁷¹ *legitime*⁷² *Nonae ingrediendum est ad officium, quando legimus Christum in cruce positum emisisse spiritum*⁷³.

61. El LOrAem hi afegeix un «VERSUS DE CRUCE DOMINI. Crux benedicta nitet, Dominus...». Cf. ff. 46v-47.

62. uero] bero.

64. Clerus] claeus.

66. ipsud] ipsut.

68. die] diae.

70. pascha] pascua.

71. hora] ora.

72. legitime] legitima.

73. A partir d'aquí manquen en el LOrAem un o més folis.

63. infra] infras.

65. ecclesia] aeclesia.

67. aeclesie] aecclesiae.

69. hora] ora.

ALeón

LOrSil

- <e>t discinctis omnibus religiosi lignum sancte crucis leuatur a diacono in patera procedendo aepiscopum, et ante eum crux aurea cum reliquiis et euangelio sine operimento.
12. Mox autem et ipsud lignum sanctum positum fuerit super altare, aepiscopus cum presbiteris et diaconibus nudis uestigiis ascendunt in pulpitem,
13. et sic inponit aepiscopus uoce tremula: Popule meus.
14. Ingrediendum est eodem die in parascephe ad officium dicendum siue quando temporanea seu quando serotina pascha fuerit ora legitima nona quando legimus Christum positum in cruce emisisse spiritum.
15. Tunc incipiamus uersos Popule meus dicere, et in nomine domini competenti ora exhibimus. Popule meus... /ff. 166v. — 167/.
16. /f. 167v./ His expletis, nullo salutante uel respondente, legitur lectio Esaye profete⁷⁴.
17. Deinde dicitur psalmum. PS<A>LM<US>. D e u s deus meus respice... /ff. 167v. — 168/.
18. Post hanc legitur apostolum: <F>ratre predicamus uobis⁷⁵.
10. Et discinctis religiosi omnibus, lignum sancte crucis lebatur a diacono in patena ad preparatorium, procedendo episcopum ante euangelium sine coopertorio.
11. Mox autem <ut> ipsud lignum positum fuerit super altare, episcopus cum presbiteris et diaconibus <ascendunt> in pulpitem,
12. et inponitur ab aepiscopo cum diaconibus hic uersus: Popule meus.
13. Et dicuntur omnia per ordinem, usque dum Euangelium perlegatur.

74. Cf. LCom, pp. 342-343.

75. Cf. LCom, pp. 343-345.

ALeón

LOrSil

19. <P>*ost hec accedens diaconus ad altare euangelium denudatum accipiens precedentibus omnibus eum aliis duobus diaconibus sine cruce et lumine ascendunt in tribunal et tacentibus omnibus sic incipit: In illo tempore consilium*⁷⁶.
20. *Co finito legit aepiscopus sermo:*
Karissimi odie dominus noster,
21. *et mox ut uenerit ubi dicit Cum gemitu exclamemus adque dicamus et statim inponit aepiscopus hanc antifona:*
ANT. Memento mei domine dum ueneris in regnum tuum.
22. *Post hec cantatur L psalmus, usque ad eum locum ubi dicit: Redde mihi letitiam. Et subsalmatur caput.*

Miserere mei deus... /f. 168v./
23. *Quo explicito, caput ad omnibus repetitur: Memento mei d<omine>.*
24. *Post hec legit episcopus sermo ab eo loco ubi dicit:*

Post hanc ergo confessionem.

Nos autem fratres eademque diximus cum gemitu repetamus.
25. *Et inponit iterum aepiscopus antiphonam Memento mei d<omine>, et accipientibus in coro clericis usque in finem consumatur.*
14. *Post hec, dicit episcopus hunc sermonem:*
SERMO. Karissimi, hodie Dominus Deus noster... /ff. 148v.-150/.
15. *Deinde quinquagesimus inponitur psalmus, et prout spatium temporis fuerit, aut explicitis uersibus, subsalmatur, aut etiam caput singulis uicibus iteratur.*
16. *Exinde iterum repetit aepiscopus sermonem ab hoc loco. Et dicit:*
Hanc ergo confessionem... /ff. 150-150v./.

76. Cf. LCom, pp. 345-352.

ALeón

LOrSil

26. *Et sic descendunt ad altare et inponit aepiscopus decantando solus hoc uersum:*
Tu pastor bone animam tuam pro ouibus posuisti memento nostri.
27. *Respondunt omnes ipsut in coro. Iterum dicunt omnes diaconos hos versos:*
Acerua nostra crimina...
/f. 169/.
28. *Et dum repetierit caput stat diaconus ante altare et dicit hunc uersum:*
VR. Prosternimus preces...
29. *<A>scendit alter diaconus ad altare as preces:*
Ad te precamur domine...
30. *Et dum repetierit caput dicite:*
Tu pastor bone.
VR. Causam reddis Pilato...
31. *[<D>einde dicit alter diaconus]. Et responditur.*
VR. Peccabimus tibi deus...
32. *<D>einde dicit diaconus:*
Ad te precamur <domine...>
33. */f. 169v./ <D>einde dicit tertio aepiscopus: <T>u pastor bone.*
VR. Flagellaris et clamas ignosce pater ignorant. Meme<n-to>.
[*Et re<spondi>tur*].
Excipis sententiam daturus indulgentiam. Memen<to>.
34. *Item alter diaconus accedens dicit hunc uersum: Miserere nobis deus quoniam omnia potes... /f. 169v./.*
17. *Post que descendit /f. 151/ episcopus de pulpito. Et inponit ita:*
Tu pastor bone.

ALeón

LORSil

35. *Deinde dicitur hec antifona cum ps<a>lmo L^o.
Parce domine quia spreuimus precepta tua qui das post peccata indulgentiam.*
36. *Sicque canuntur uersi de psalmo quinquagesimo ab isto qui sequitur uerso: Redde mici letitiam salutaris... /ff. 169v. — 170/.*
37. *Et dum omnes repetierint caput, stat diaconus post altare, dicit as preces⁷⁷, neminem respondentem:
Penitentes orate flectite genua deo.
Deprecemur dominum deum nostrum...*
18. *Igitur, omne officio et penitentium preces expletas, mox ut diaconus dixerit: et omnes una uoce indulgentiam a Domino postulemus, statim alter diaconus inponit clara uoce, dicens ita: Indulgentiam. Et omnis populus simul conclamat: Indulgentiam, non plus quam septuaginta et duabus uicibus.*
38. *Cum explicuerit ille, inponit alius clara uoce: INDULGENTIAM, et dicitur ab omnibus non plus LXX^a duobus uicibus.*
39. *His expletis, silentium datur, et accedens episcopus ad altare orat silentio hanc orationem:*
19. *His explicitis, silentium datur. Et accedens episcopus aut senior presbiter ad altare, orat silentio hanc orationem:*
- Magestatis tue omnipotens deus, <usque ad> F<inem> ... et in carne destruas aduersantes⁷⁸.
40. *Hic non responditur amen.*

77. MEYER, *Die Preces*, n. 93.

78. OVer, n. 835.

ALeón

LOrSil

41. *Alia Or.:*
Ingenite patris, <usque ad>
F<inem>... resurrectionis
tue⁸⁰.
42. *Non responditur amen.*
43. *Quo explicita descendit aepiscopus ad locum ubi penitentes orantes pavimento adherent et dicit hanc orationem:*
Exaudi domine supplicum preces⁸³.
44. *Ista aexplicita, non responditur amen.*
45. *Quum hoc fuerit explicitum, simul omnes propriis domus revertuntur.*
20. *ORATIO POST INDULGENTIAS*⁷⁹. Ingeniti Patris Unigenite Christe, .../ff. 151-151v./.
21. *ALIA ORATIO.* Quas tibi, Domine, pro cruce... /ff. 151v.-152/.
22. *ALIA ORATIO*⁸¹. Maiestatis tue, omnipotens Deus, salutaris... /ff. 152-153/.
23. *ORATIO SUPER PENITENTES*⁸².
Exaudi, Domine, supplicum preces, ...
24. *In his supradictis orationibus nemo respondit: Amen.*

Ramon ORDEIG I MATA
St. Sadurní, 6
VIC (Barcelona)

79. OVer, n. 836.

80. OVer, n. 836.

81. OVer, n. 835.

82. OVer, n. 837.

83. OVer, n. 837.

Summary

Starting from the preserved liturgical texts, the author searches for the origin of the Hispanic order of the Good Fridays of the liturgical tradition A. The comparison of his testimonies permits one to deduce that his earliest version has been preserved in the 'Antifonario de León', which at the same time is surely a faithful reflection of an archetype made with ancient Toledo materials, at the beginning of the 9th century, for the use of the Oviedo Cathedral, when the Asturian Kings started to consider themselves as descendants of the old Visigothic kings of Toledo. All the testimonies of this ancient order are described and their two versions are published. The comparisons which are also made with the similar texts of the Hispanic liturgic tradition B, and of the Galician Ambrosian and Roman liturgies, allow one to see with more clarity the Hispanic order's own characteristics and its particular relation with the liturgical customs of the Milanese church.